

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

БУРДІН В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський національний
університет імені Івана Франка)

УДК 343(477)

ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Розглянуто проблеми, які стосуються кримінально-правового значення визнання особи обмежено осудною. Запропоновано доповнити перелік обставин, які пом'якшують покарання, вказівкою на ознаки, що засвідчують стан обмеженої осудності. Обґрунтовано недоцільність застосування до обмежено осудних примусових заходів медичного характеру.

Ключові слова: обмежена осудність, покарання, примусові заходи медичного характеру, психічна аномалія.

Рассматриваются проблемы, касающиеся уголовно-правового значения признания лица ограниченно вменяемым. Предлагается дополнить перечень обстоятельств, смягчающих наказание, указанием на признаки, которые определяют состояние ограниченной вменяемости. Аргументируется вывод о нецелесообразности применения к ограниченно вменяемым принудительных мер медицинского характера.

Ключевые слова: ограниченная вменяемость, наказание, принудительные меры медицинского характера, психическая аномалия.

The article gives an overview of the issue on criminal meaning of a person recognized partially insane. It is proposed to compliment a list of attenuating circumstances by referring to diminished sanity. Provisions of the Criminal Code of Ukraine as to the possibility of medical character coercive measures application to the partially insane persons are critically analyzed.

Keywords: diminished sanity, punishment, coercive measures of medical character, psychiatric abnormality.

Практика проведення судово-психіатричних та судово-психологічних експертиз вже давно підтвердила висновок про те, що психічна діяльність людини, зокрема рівні усвідомлення та вольового контролю, не має чітких переходів. Тож у практиці проведення судово-психіатричних та судово-психологічних експертиз відомі випадки, коли можливість свідомо-вольового контролю за своєю поведінкою у особи не втрачена повністю, але в той самий час обмежена. З огляду на це треба підтримати позицію законодавця, який в чинному КК України вперше в історії розвитку кримінального законодавства України формалізує поняття обмеженої осудності.

Однак незважаючи на те, що у чинному КК України законодавець вперше формалізує поняття обмеженої осудності, наукові дискусії навколо цього питання не припиняються. Не менш спірним у літературі є й питання про кримінально-правове значення того факту, що особа на час вчинення злочину не могла повною мірою зберігати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою. У ч. 2 ст. 20 КК України вказується, що визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. Проте як саме суд повинен враховувати цю обставину при призначенні покарання, законодавець не конкретизує. Така законодавча позиція є по меншій мірі спірною, адже створює передумови для необмеженого судового огляду при вирішенні питання про кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною. Названі проблеми детально досліджувати у своїх працях А.А. Васильєв, В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, О.В. Зайцев, Н.Г. Иванов, Р.І. Міхеєв, Н.А. Орловська, П. Петрюк, Т.М. Приходько, О.Д. Сітковська, В.С. Трахтеров та інші відомі вчені.

Більшість науковців, які досліджували розглядувану проблему, вважають, що ця обставина повинна розглядатися судом як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність [1, с. 76; 2, с. 162, 254; 3, с. 162-163; 4, с. 6]. Такої ж позиції дотримується і Пленум Верховного

Суду України, який у п. 6 постанови від 3 червня 2005 р. № 7 “Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування” підтримав практику тих судів, які враховували стан обмеженої осудності як обставину, що пом’якшує покарання. Окремі науковці не просто пропонують розглядати вказану обставину як таку, що пом’якшує кримінальну відповідальність, але й вважають за необхідне формалізувати при цьому критерії пом’якшення покарання [5, с. 4-5]. Хоч справедливості ради слід вказати, що судова практика свідчить про те, що стан обмеженої осудності суди не завжди розглядають як обставину, що пом’якшує покарання, – в окремих випадках його взагалі не беруть до уваги при призначенні покарання.

Разом з тим інші науковці більш обережно підходять до вирішення питання про те, чи повинна ця обставина враховуватися як така, що пом’якшує кримінальну відповідальність. Так, наприклад, А.А. Васильєв вважає, що психічний розлад або розумова відсталість, що не виключають осудності, лише залежно від конкретних обставин справи, можуть бути враховані судом при призначенні покарання як обставина, що його пом’якшує [6, с. 15]. П.С. Дагель вважає, що наявність психічних аномалій не тільки не повинна враховуватися як обставина, що пом’якшує кримінальну відповідальність, у всіх випадках вчинення злочину, але й в окремих випадках можуть свідчити навіть про більший ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину; як приклад дослідник наводить сексуального маніяка, підвищена суспільна небезпека якого очевидна [7, с. 88].

Наявність у злочинця психічного розладу, як вважає О.В. Зайцев, не може однозначно ні пом’якшувати, ні обтяжувати покарання за вчинений ним злочин. Він хоч і пропонує доповнити перелік обставин, що пом’якшують покарання, вказівкою на стан обмеженої осудності, проте вважає, що такий стан не дає можливості однозначно у всіх випадках говорити про пом’якшення покарання особі. Пов’язано це, на його думку, насамперед з тим, що суб’єкт злочину, визнаний обмежено осудним, може вчинити будь-який злочин, передбачений Особливою частиною КК України, і залежно від обставин справи особа і вчинене нею діяння може характеризуватися різним ступенем суспільної небезпеки. Тому він пропонує передбачити право суду, а не обов’язок пом’якшити покарання такій особі залежно від характеру вчиненого особою злочину [8, с. 164, 169-171].

Відомий дослідник проблем осудності та неосудності Р.І. Міхеєв пропонує доповнити перелік обставин, що пом’якшують кримінальну відповідальність, вказівкою на психічні аномалії. Проте враховувати їх як такі в усіх випадках, вважає він, було би неправильним, оскільки психічні аномалії, на його думку, можуть: а) знижувати суспільну небезпеку особи злочинця (наприклад, при вчиненні психастеніком злочину з необережності); б) мати нейтральний характер, тобто не мати значення для оцінки характеру та ступеня суспільної небезпечності особи психічно аномального злочинця; в) підвищувати суспільну небезпеку особи злочинця (наприклад, у разі сексуальних перверзій у особи, яка вчиняє статеві злочини) [9, с. 96-97, 100, 103].

О.Д. Сітковська також вважає, що, за загальним правилом, зниження можливості свідомо-вольового контролю за своєю поведінкою у особи під час вчинення нею злочину має враховуватися судом як пом’якшуюча обставина. Разом з тим, на її думку, у разі вчинення злочину суб’єктом з психічною аномалією в предмет доказування обов’язково має включатися з’ясування того, наскільки вплинув психічний розлад на прийняття та реалізацію рішення про вчинення злочину. Коректним, на її думку, буде також питання експертам про те, чи усвідомлювала (чи повинна була усвідомлювати) особа наявність, характер та можливий вплив на поведінку в конкретному випадку психічної аномалії. З урахуванням цього, вважає вона, і буде вирішуватися питання про те, чи будуть вказані аномалії враховані як обставина, що пом’якшує покарання [10, с. 176-177].

На нашу думку, аргументи тих науковців, які намагаються заперечити самостійне кримінально-правове значення як обставини, що пом’якшує кримінальну відповідальність, того факту, що особа під час вчинення злочину не могла повною мірою зберігати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, не є переконливими з таких причин:

- той факт, що особа під час вчинення злочину не могла в повній мірі зберігати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, не втрачає самостійного значення як обставини, що пом’якшує кримінальну відповідальність, залежно від інших обставин, які можуть негативно

характеризувати особу винного або зумовили виникнення такого її стану;

- по-друге, на наш погляд, необхідно враховувати той факт, що психічна діяльність людини, на жаль, не настільки прогнозована і підконтрольна людині, щоб можна було стверджувати, що особа знала чи повинна була знати про те, що в певній ситуації вона втратить можливість повною мірою забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, а тим більше могла сама викликати у себе певний стан;

- усі спроби обґрунтувати посилення кримінальної відповідальності осіб з психічними аномаліями, на нашу думку, необхідно розглядати як своєрідні спроби повернення до окремих положень антропологічної школи кримінального права, коли підставою кримінальної відповідальності визнавали сам факт наявності в особи психофізіологічних аномалій.

На нашу думку, встановлення того факту, що особа під час вчинення злочину не могла повною мірою забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, має враховуватися як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність особи. Адже загально визнаним є те, що на суспільну небезпеку складу злочину впливають всі його елементи. Якщо ж говорити про існування так званої стандартної суспільної небезпеки певного складу, то всі відхилення від цього "стандарту" повинні враховуватися або як такі, що підвищують суспільну небезпеку, або ж як такі, що її знижують. У нашому випадку внаслідок того, що особа під час вчинення злочину не могла повною мірою забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, можна говорити про відхилення від норми в бік зменшення "стандартної" суспільної небезпеки такого елементу складу злочину як суб'єкт, що само собою зрозуміло повинно враховуватися як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність. Усі інші обставини, якщо вони мають самостійне кримінально-правове значення, також повинні враховуватися судом у сукупності при індивідуалізації кримінальної відповідальності. Звісно, що у даному контексті необхідно звернути увагу на ті випадки, коли особа опиняється у стані так званого ослабленого свідомо-вольового контролю з власної волі. Тому можна припустити випадки, коли вказаний стан втрачатиме значення обставини, що зменшує суспільну небезпеку злочину, а отже, і пом'якшує покарання. Проте й у цьому разі, на наш погляд, навряд чи є підстави стверджувати необхідність посилення кримінальної відповідальності.

Дискусійним є питання не тільки щодо того, чи потрібно враховувати втрату особою в повній мірі можливості забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою під час вчинення злочину як обставину, що пом'якшує або, навпаки, обтяжує кримінальну відповідальність, але й про можливість застосування до такої особи примусових заходів медичного характеру. Оскільки більшість вчених вважають, що причиною зменшення свідомо-вольового контролю є психічний розлад, що відповідно до ч. 1 ст. 20 КК України відповідає і сучасній позиції законодавця, то зрозуміло, що виникає питання про можливість примусового медичного лікування такої особи, а також форм та підстав такого медичного втручання. Тим більше що відповідно до ч. 2 ст. 20 КК України визнання особи обмежено осудною може бути підставою для застосування до неї примусових заходів медичного характеру.

Найбільш повне узагальнення різноманітних форм застосування примусових заходів медичного характеру до згаданої категорії осіб зробив свого часу В.С. Трахтеров. Дослідивши різні законодавчі підходи до вирішення цієї проблеми, він навів такі можливі варіанти вирішення цього питання: 1) застосування системи прямої кумуляції, коли заходи медичного характеру застосовуються разом із заходами кримінальної відповідальності; 2) застосування системи зворотної кумуляції, коли перед заходами кримінальної відповідальності до особи застосовують заходи медичного характеру; 3) застосування тільки медичних заходів; 4) застосування модифікованих медичних заходів із заходами кримінальної відповідальності [2, с. 236].

Ще в 20-х роках минулого століття вчені пропонували створення спеціальних установ для осіб, які вчинили правопорушення під впливом психічних аномалій, в яких би режим утримання поєднували з лікуванням, обов'язковою працею та з заходами, спрямованими на соціальне перевиховання. На сьогодні така пропозиція не втратила своєї актуальності і на її підтримку вчені наводять нові аргументи [11, с. 74-75]. Разом з тим, враховуючи труднощі організаційного та фінансового характеру, які можуть виникнути у зв'язку із створенням таких установ нового типу, Н.Г. Иванов пропонує поетапне вирішення цієї проблеми. Спершу в тих місцях, де засуджені відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, він про-

понує ввести посаду, яку повинен займати спеціаліст в галузі патопсихології. Він, на думку Н.Г. Іванова, мав би обслідувати тих осіб, які відбувають покарання, виявляти з них тих, хто має психічні аномалії, та застосовувати до них спеціальні заходи психотерапевтичного характеру. У такому разі буде досягнуто ефективне поєднання каральних заходів з психолого-психіатричним лікуванням. У подальшому він все ж таки пропонує створити спеціальні установи для утримання аномальних злочинців, де поєднувати обов'язкову працю з необхідною для таких осіб психолого-психіатричною терапією [3, с. 173].

Досліджуючи це питання, О.В. Зайцев вважає, що врахування психічних розладів у межах осудності при відбуванні особою покарання можливе і без створення для них спеціальних виправних установ. Так, відповідно до ст. 95 КВК України засуджені піддаються повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, а також первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню. За результатами такого медичного обстеження, первинної психодіагностики і психолого-педагогічного вивчення та на підставі криминологічної, кримінально-правової характеристики на кожного засудженого складається індивідуальна програма соціально-виховної роботи, яка затверджується начальником колонії. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 107 КВК України стосовно засуджених до позбавлення волі передбачена можливість лікування. Таким чином, вчений робить висновок про те, що чинний КВК України передбачає достатньо можливостей для забезпечення індивідуального підходу до відбування покарання щодо засуджених, які мають психічні розлади [8, с. 175-176].

Останнім часом у юридичній літературі досить активно обговорюється ще одна форма застосування примусових заходів медичного характеру, коли ці заходи пропонують застосовувати разом із заходами кримінальної відповідальності, зокрема, покаранням. Проте серед вчених немає єдиної точки зору на підставі, за наявності яких можливе одночасне застосування цих заходів. Окремі вчені взагалі не деталізують підстави їх застосування [6, с. 149]. Інші вважають, що вирішення цього питання не може відбуватися без належної диференціації. Так, на думку Г.В. Назаренко, необхідність у призначенні примусових заходів медичного характеру таким особам разом з покаранням виникає лише у випадку, коли обмежено осудна особа внаслідок наявного у неї психічного розладу становить небезпеку для себе та інших осіб і може знову вчинити злочин. Це означає, що ступінь психічного розладу суб'єкта повинен бути значним, свідчити про його потенційну небезпеку. В іншому випадку у призначенні та застосуванні примусових заходів медичного характеру, на його думку, немає потреби [12, с. 149]. Н.А. Орловська вважає, що до обмеженої осудної особи можуть бути застосовані нарівні з покаранням такі примусові заходи медичного характеру як надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку або госпіталізація в психіатричну установу із звичайним наглядом. У разі засудження такої особи до позбавлення волі, її примусове лікування повинно відбуватися в місцях позбавлення волі [4, с. 16].

У ч. 2 ст. 20 КК України передбачено можливість застосування до особи, яка визнана обмежено осудною, примусових заходів медичного характеру. Разом з тим, на наш погляд, положення, передбачені в ч. 2 ст. 20 КК України, в частині, де йдеться про можливість застосування до особи, яка визнана обмежено осудною, примусових заходів медичного характеру, суперечать іншим положенням чинного КК України, зокрема ч. 1 ст. 20 КК України. Адже в ч. 1 ст. 20 КК України вказується, що особа, визнана судом обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності. Разом з тим, оскільки в ч. 2 ст. 20 КК України передбачено можливість застосування до вказаної категорії осіб примусових заходів медичного характеру, можна дійти висновку про те, що в окремих випадках визнання особи обмежено осудною є підставою, коли вона не буде підлягати кримінальній відповідальності. Адже вказані заходи за чинним КК України не входять до системи заходів кримінальної відповідальності. Мабуть, законодавець мав би безпосередньо передбачити можливість застосування в таких випадках примусових заходів медичного характеру разом із покаранням. Саме на такому застосуванні примусових заходів медичного характеру наголошують окремі науковці. При цьому вчені вважають, що відповідно до чинного КК України до обмежено осудних можливим є призначення лише такого примусового заходу медичного характеру як надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку [13, с. 302]. Такої ж позиції до дотримується і Пленум Верховного Суду України, який у п. 6 постанови від 3 червня 2005 року № 7 "Про практику застосування судами примусових заходів медичного харак-

теру та примусового лікування” визнав правильною практику тих судів, які застосовують до осіб, визнаних обмежено осудними, примусового заходу медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги за місцем відбування покарання.

Проте в чинному КК України прямо не передбачено можливості застосування примусових заходів медичного характеру разом з покаранням, а тому пропозиції вчених щодо можливості їх одночасного застосування можна розглядати лише в порядку *de lege ferenda*. Неможливість застосування примусових заходів медичного характеру разом з покаранням обґрунтовується і тим, що на сьогодні серед передбачених видів таких заходів лише деякі з них за своїм змістом можуть бути призначені і застосовані разом з окремими покараннями. Так, наприклад, у випадку призначення покарань, які пов’язані з ізоляцією особи, неможливо застосувати жодний із примусових заходів медичного характеру, адже виконуються вони в різних установах та закладах. У разі призначення виправних робіт, громадських робіт, службових обмежень для військовослужбовців можливо призначити лише надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. І лише у випадку призначення більш м’яких видів покарань можливо застосувати до особи будь-який примусовий захід медичного характеру. Проте таке тлумачення кримінального закону та така практика його застосування, на наш погляд, була би явно несправедливою та такою, що порушує принцип рівності громадян перед законом. Адже особи, до яких було застосовано більш м’який вид покарання, а отже, які становлять собою меншу суспільну небезпеку, опинилися би в гіршому становищі порівняно з тими, до яких були застосовані більш суворі види покарання.

Разом з тим видається, що сама проблема, а отже, і її вирішення, знаходиться не тільки у формальній площині. Перш за все необхідно змістовно розглянути питання про доцільність та правомірність застосування примусових заходів медичного характеру до вказаної категорії осіб. Так, розглядаючи це питання, О.В. Зайцев справедливо вважає, що стосовно вказаної категорії осіб взагалі неправильно передбачати можливість застосування примусових заходів медичного характеру. Вони повинні мати можливість проходити лікування на добровільній основі [8, с. 191-192, 195-199]. На сьогодні міжнародні стандарти в галузі надання психіатричної допомоги визнають пріоритет добровільності її надання, максимально обмежуючи випадки можливого примусового втручання. Така ж позиція простежується і в національному законодавстві. Так, відповідно до ст. 4 Закону України “Про психіатричну допомогу” одним із принципів надання психіатричної допомоги закріплено принцип її добровільності. Примусове надання такої допомоги допускається лише у випадку наявності у особи тяжкого психічного розладу, тобто розладу психічної діяльності, який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку. Більше того, сам по собі тяжкий психічний розлад не є підставою для примусового надання психіатричної допомоги. Така допомога у примусовому порядку надається лише тоді, коли є достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: 1) вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або 2) неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або 3) завдасть значної шкоди своєму здоров’ю у зв’язку з погіршенням психічного стану у разі ненадання їй психіатричної допомоги. Очевидно, що застосування до осіб, які визнані обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру суперечить наведеним вище положенням. Необхідно зважати на те, що примусові заходи медичного характеру є за своєю суттю перш за все заходами психіатричної допомоги, надання якої повинно узгоджуватися з загальновизнаними міжнародними нормами медичної етики.

Список використаної літератури:

1. Голіна В., Ємельянов В., Петрюк П. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // *Право України*. – 2005. – № 10. – С. 74-77.
2. Трахтеров В. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих // *Труди кафедри «Проблеми сучасного права» і Правового факультета Харківського інститута народного господарства*. – 1930. – № 5.
3. Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности: Учеб. пособие для вузов. – М., 1998.

4. Орловська Н.А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2001.
5. Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.
6. Васильєв А.А. Проблеми осудності у кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005.
7. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: Учеб. пособие. – Владивосток, 1970.
8. Зайцев О.В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: Монографія. – Харків, 2007.
9. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток, 1983.
10. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. – М., 1998.
11. Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. – Саратов, 1980.
12. Назаренко Г.В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб., 2002.
13. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-ге вид., переробл. та доп. – Х., 2004.

Надійшла до редакції 16.09.2011

КОРОТКИЙ Т.Р.,

кандидат юридичних наук, доцент
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 341.225.5/48.49 : 343.3/7

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ ЗАБРУДНЕННЯ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА В КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Розглянуто особливості імплементації міжнародно-правової заборони забруднення морського середовища в кримінальному законодавстві України та питання вдосконалення кримінально-правової охорони морського середовища від забруднення в Україні.

Ключові слова: імплементація, кримінальна відповідальність, забруднення морського середовища.

Рассматриваются особенности имплементации международно-правового запрета загрязнения морской среды в уголовное законодательство Украины и вопросы совершенствования уголовно-правовой охраны морской среды от загрязнения в Украине.

Ключевые слова: имплементация, уголовная ответственность, загрязнение морской среды.

The article deals with the peculiarities of the implementation of international legal prohibition of marine pollution in the criminal legislation of Ukraine and the issues of improving the criminal law protection of the marine environment from pollution in Ukraine.

Keywords: implementation, criminal responsibility, marine pollution.

Імплементація міжнародно-правових норм, що стосуються заборони забруднення морського середовища, включає як адміністративно- і цивільно-правові аспекти, так і питання кримінальної відповідальності. Необхідність визначення відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням національного законодавства України в частині встановлення кримінальної відповідальності за забруднення морського середовища, визначення його ефективності є метою даної статті.

Незважаючи на те, що питанням міжнародно-правового регулювання охорони морського середовища, з одного боку, і питанням кримінально-правової охорони навколишнього середовища – з іншого, присвячена значна кількість наукових досліджень, розглянута в даній статті проблематика вивчалася у досить невеликій кількості наукових праць. До них слід віднести дослідження В. Кириленко і В. Сидорченко, А. Князькіної, Т. Короткого, О. Покрещук, Л. Сперанської.

